

GAR ALPEROVITZ:

ATOMDIPLOMÁCIA: HIROSHIMA ÉS POTSDAM

Következtetések

(Részlet az „Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam. The USA of the Atomic Bomb and the American Confrontation with Soviet Power, New York 1967 c. könyvből, pp. 226.–242.)

(...) E helyen nem elemezhetjük az 1945 augusztusa után bekövetkezett politikai fejleményeket, és az atomenergia ellenőrzését célzó későbbi, balulvégződött kísérleteket sem (1946 közepe). Sajnos Leahy admirális sommás megállapítását – mely szerint a hidegháború a Balkánon kezdődött¹ – csak további kutatások igazolhatják. Mindamellettr röviden összefoglalhatjuk a Truman-adminisztráció első öt hónapjának politikai ténykedéséből levonható legfontosabb következtetéseket. Néhány olyan további problémát is körülírhatunk, melynek végleges megoldása most ugyan nem lehetséges, de a jelenleg hozzáférhető anyagok alapján a kérdések maguk legalábbis kifejthetők.

A legfontosabb pont egyúttal a legáltalánosabb érvényű is: az általánosan elfogadott nézettel szemben teljességgel nyilvánvaló, hogy az atombomba alapvető hatást gyakorolt arra a módra, ahogyan az amerikai politikusok az egyes politikai kérdéseket felfogták. Leahy admirális találóan rámutatott a lényegre: „A tényező, mely eszméink jó részét – köztük az én eszméimet is – megváltoztatta, az atombomba volt...”² A változás, amit az új fegyver okozott, eléggé specifikus volt. Nem az atombomba volt az, ami kiváltotta a Szovjetunió kelet-európai és mandzsúriai politikájával való amerikai szembeszállást, hanem – mivel már korábban létrejött az egyetértés a tekintetben, hogy mindkét térséget illetően kemény ellenállásra van szükség a Szovjetunióval szemben – az atombomba inkább „csak” megerősítette az amerikai vezetőket abbéli véleményükben, hogy a Szovjetunió határa menti térségekben lezajló események befolyásolásához rendelkeznek a szükséges, a megfelelő erővel. Nagy adag igazság és hitelesség van Truman – Stimsonnak tett – kijelentésében, mely szerint a fegyvernek köszönhetően „addig nem tapasztalt önbizalomra tett szert.”³

E hatás rendkívül nagy jelentőségű volt. Mielőtt az atombombát kipró-

bálták volna, a nyugati politikusokat – annak ellenére, hogy megvolt bennük az igény a szovjet politikával való szembeszállásra – súlyos kétségek gyötörték, hogy Nagy-Britannia és Amerika vajon képes lesz-e óvat emelni a szovjet hatalmi túlsúly ellen Kelet-Európában. Sem Rooseveltnem sem Truman nem számíthatott az amerikai közönség beleegyezésére, hogy a háború után is nagylétszámú hagyományos haderőt tartsanak Európában. (Truman katonai kiképzési programjának kongresszusi elutasítása később igazolta a háború alatti pesszimista jóslatokat.) Eképpen a jaltai konferencia idején – ahogy Stettinius külügyminiszter helyettese, William L. Clayton kifejtette – „úgy tűnt, hogy tekintettel a két ország között majd felmerülő számos egyéb, gazdasági és politikai jellegű problémára, az egyetlen ténylegesen hatékony eszköz... csakis egy komoly hitel lehet”⁴

A diplomáciai eszköz nem volt elég hatékony ahhoz, hogy a Szovjetuniót rábírja az amerikai javaslatok figyelembevételére, s ez világosan kitűnt az április végi, május eleji lengyelországi válság során. Truman megítélésével ellentétben – amely szerint „az oroszoknak nagyobb szükségük van miránk, mint nekünk őrájuk”⁵ – Sztálin nem hátrált meg a határozott fellépés előtt. Atombomba nélkül így kifejezetten kétségesnek tűnt, hogy az amerikai politikusok vajon képesek lennének-e alapján befolyásolni az események menetét a szovjetek által megszállt területen. Könnyen lehet, hogy ha nem tesznek szert az atombombára, Trumannak ugyanúgy át kellett volna értékelnie alapvető politikai célkitűzéseit, mint ahogyan Churchill tette azt néhány hónappal azelőtt.

Az a mód, ahogyan Churchill 1944-ben felmérte a hatalmi realitásokat, nagyonis hasznos lehet, ha meg akarjuk érteni ama problémákat, amelyekkel a nyugati politikusok szembetalálták magukat, amikor megpróbálták megítélni a Szovjetunióval szembeállítható erőik nagyságát. Amikor Rooseveltnem Churchillnek a balkáni invázióra vonatkozó kétségbeesett kérését elutasította, az angol kormányfő megértette, hogy egyedül gyengének fog bizonyulni Délkelet-Európában, és hogy a görögországi brit pozíciók igencsak veszélyben vannak. „Egyetlen módon tudom megelőzni (a teljes anarchiát): ha az oroszokat ráveszem arra, hogy hagyjanak fel a (kommunista orientációjú) E. A. M. támogatásával.” – mondotta Rooseveltnek.⁶ 1944-ben is meggyőző logikával érvelt: „Azt hiszem, az oroszok arra készülnek, hogy betörjenek Romániába, méghozzá nagy erővel... Tekintve, hogy végül is sem Önöknek, sem pedig minékünk nincs haderőnk a térségben, s így feltehető, hogy valamiképpen el is érik céljukat, helyesnek tartanám, ha nem szegülnénk szembe a szovjet vezetéssel.”⁷ Az atombomba létrehozása előtti

időszakot tekintve „a balkáni rendezés – ebben biztos voltam – a lehető legjobb rendezés volt.” – emlékezett vissza Churchill később.⁸

Amint megkíséreltem bemutatni, a jaltai konferencia idején Roosevelt a Külügyminisztérium óhaja ellenére – bár némiképp kellenlenül – ugyanerre a konklúzióra jutott. Sőt, a külügyminisztérium kénytelen volt magáévá tenni a hivatalos véleményt, mely szerint „az amerikai kormány valószínűleg nem fogja ellenezni a szovjet befolyás korlátlan érvényesítését (Lengyelországban és a Balkánon)”.⁹

Egy magas beosztású tisztségviselő ezen túl is ment, amikor Nyugat-Európáról szólva átvette az angol miniszterelnök specifikusan Görögországra vonatkozó félelmeit: „Megvédelmezni és támogatni is hajlandó vagyok a szovjet álláspontot, ha ez ... megmenti Európa többi részét a dzsungel-diplomáciától, ami pedig másképpen csaknem bizonyosan eluralkodik rajta.”¹⁰ Amint Truman balkáni megbízottja írja a jaltai konferenciáról, „végzetes volt, hogy e tárgyalásokat olyan időszakban kellett megtartani, amikor Kelet-Európát illetően a szovjet tárgyalási pozíció sokkal erősebb volt, mint a nyugati szövetségeseké.”¹¹ Az 1945 eleji hatalmi erőviszonyok összefoglaló értékelése azonban Byrnes feladata maradt: „Nem az volt a kérdés, hogy mit *engedjünk meg* az oroszoknak, hanem az, hogy egyáltalán mit *érhetünk el* náluk.”¹²

Bemutattam, hogy 1945 nyara radikálisan megváltoztatta ezt az értékelést. Az új fegyver első hatását azonban valószínűleg már az áprilisi erőpróba idején felfedezhetjük, ugyanis Byrnes még Trumannak Molotovval való első összeütközése előtt azt tanácsolta az elnöknek, hogy az atombombát használják fel a diplomáciai nyomás eszközeként, s egyben ajánlotta, hogy Kelet-Európában keményen szálljanak szembe az oroszokkal.¹³ Végleges álláspont természetesen e tekintetben még nem alakítható ki, mivel a jelenleg hozzáférhető adatok elégtelenek. Kétségtelen azonban, hogy július közepén a vezető amerikai politikusok már meg voltak győződve arról, hogy a következő tárgyalásokon – hála az atombombának – az USA már „keményebb” álláspontot képviselhet. Az amerikai vezetők valóban úgy érezték: Potsdamban többet *követelhetnek*, mint amennyit Jaltában *kértek*. Egyébként Churchill értékelése is kirívóan ellentétes azon nézeteivel, melyeket még az atombombát megelőző realitásokkal kapcsolatban fogalmazott meg: „Most végre van valami a kezünkben, amivel helyreállíthatjuk az egyensúlyt az oroszokkal.”¹⁴ Byrnes is a jövőbe tekintett: „A bombával könnyen abba a helyzetbe juthatunk, hogy saját feltételeinket diktálhatjuk (az oroszoknak... – A fordító) – fejtegette Trumannak.”¹⁵

Ha felismertük, hogy az atombomba mélysegesen befolyásolta az amerikai politikai megfontolásokat, egyúttal jórészt már fényt is derítettünk az 1945 nyarán végbement bonyolult eseményekre. Az amerikaiak lengyelországi politikájában bekövetkezett furcsa irányváltások ugyanúgy érthetővé válnak, mint a Hopkins-misszió tevékenysége. E korszak jellegzetessége, hogy a vezető amerikai tisztségviselők két csoportja között vita folyt a követendő stratégiáról. Mivel abban az általános célban mindenki egyetértett – bár a hangsúlyokban voltak eltérések –, hogy Kelet- és Közép-Európát illetően meg kell próbálni a Szovjetuniót együttműködésre kényszeríteni, valóságos küzdelem csak az időzítés kapcsán alakult ki. Azok, akik nem tartoztak a hadügyminisztérium kötelékébe, és alig tudtak valamit az akkor még kipróbálatlan atombombáról – vagy nem hittek benne –, azon az állásponton voltak, hogy azonnali leszámolásra van szükség. E tekintetben ugyanúgy vélekedtek, mint Churchill, aki – miután egyezsre jutott a szovjetekkel a Balkánról – attól félt, hogy a nyugati eltökéltség további gyengülése, illetve az amerikai csapatok kivonása meggyőzheti Sztálint arról, hogy az idő neki dolgozik. Elég ugyanis, ha beássa magát, mialatt a nyugat elvonul a csatatérről.

Stimson azonban kétféle módon is leszerelhette ezt az álláspontot: egyrészt bebizonyíthatta, hogy az atombomba kipróbálásáig hátralévő két hónap alatt lehetetlen lényegesen csökkenteni a kontinensen állomásozó hagyományos haderőt, másrészt módjában állt megigérni: ha a konfrontáció elhalasztható, úgy az Egyesült Államok hamarosan „döntő” erő birtokába jut.¹⁷ Miután kikényszerítette az összecsapást a szimbolikus jelentőségű lengyel kérdésben az oroszokkal, Truman meggondolta magát és Stimson átfogó stratégiáját tette magévá. Az ár, amit habozásáért fizetnie kellett, nem volt túl magas: a lengyel vitában a tárgyalt kérdések lényegét illetően volt kénytelen engedni, és Németországban vissza kellett vonnia az amerikai csapatokat a korábban kijelölt zónába. Truman első kísérletét, hogy a kölcsönbérleti szerződés felfüggesztésével gazdasági nyomást gyakoroljon Oroszországra, később – s ez igen jellemző – „hibaként” értékelte.¹⁸ Az elnök szempontjából az első összecsapás nemcsak rosszul volt időzítve, hanem – mivel a közvélemény előtt helyre kellett állítania megrendült tekintélyét, és emellett Hopkins vezetésével még „békéltető” missziót is ki kellett küldenie Moszkvába – saját magát is kínos helyzetbe hozta.

Mindamelletten igen lényeges, hogy felismerjük, Truman május végi, júniusi és július eleji békéltető akciói nem képezték politikájának alapvető vonásait. Az, hogy nézete szerint egészen másképpen kell bánni Oroszországgal,

gal, mint ahogyan azt Rooseveltt tette, világosan kiderült az áprilisi összecsapásból, illetve ama döntéséből, hogy nem változtat az amerikai csapatok németországi elhelyezkedésén. Döntése, mely szerint haladéktalanul fel kell függeszteni a Szovjetunióval kötött kölcsönbérleti szerződést, erőfitogtatása a Triesztről folyó vitában, ahogy újraértékelte a Rooseveltt által tető alá hozott távol-keleti megállapodást, ahogy megszegte a Balkánra vonatkozó egyezményeket, az, hogy nem tartotta magát a jaltai jóvátételi egyezséghez – mindez azt tanúsítja, hogy feneketlen szakadék tátongott Truman, illetve elődjének véleménye, nézetei között.

Azok, akik úgy vélekednek, hogy „Mr. Truman szándéka szerint azt a politikát kívánta folytatni, amelynek alapjait Rooseveltt elnök fektett le”¹⁹, figyelmüket csupán arra a rendkívül rövid időszakra koncentrálják, amikor Truman valóban mérsékeltébb vonalat követett. Akciói azonban ebben a periódusban – amelyeket azon kísérlete jellemez, hogy megpróbálja elkerülni a látszatot, mintha Nagy-Britanniával „összejátszana” a Szovjetunió ellen – nem jelentettek többet taktikai visszavonulásnál. Alapvetően még a „békéltetés” korszakát sem érthetjük meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy e korszak elsődleges célja nem a roosevelti politika folytatása volt, hanem egy olyan, nagyon is más politika előkészítése, amelyhez az alapot a nemsokára valóságá váló döntő erőfölény biztosította. Augusztus-szeptemberben Truman a jelképes jelentőségű áprilisi lengyel krízishez hasonló erőpróba tette kísérletet a Balkán vonatkozásában is. A „megbékélés” előtti és utáni rövid periódust illetően az elnök saját magatartását legjobban a (8 nappal) Rooseveltt halála után adott nyilatkozatában foglalhatta össze; többek között kijelentette: „kemény szándékozok lenni az oroszokkal és nem tesz engedményeket”²⁰. Az elnök megközelítését fémjelezte az az erőfeszítés is, hogy politikáját – kivéve a „nem összejátszani” átmeneti periódust – egyeztesse Nagy-Britanniával. Mint Byrnes írta, „meg lehetett érteni” Molotovot, aki szerint az amerikai politika Rooseveltt halála után megváltozott,²¹.

Vegyük most szemügyre a potsdami találkozót. Világosan kitűnik, hogy az amerikai politikai döntéshozatalt május közepétől augusztus elejéig az a stratégiai elhatározás uralta, mely szerint „meg kell várni” az atombombát. A nyugati politikusok zöme azért igényelt egy újabb találkozót Sztálinnal – már három hónappal Jalta után elhangoztak az első felhívások –, hogy kiélezett formában, feszült viszonyok közepette felvetve a lényeges európai kérdéseket, konfrontációba bocsátkozhassanak. Truman azonban elutasította tanácsadóit, illetve Churchill javaslatát, és az atombomba kivárásáról hozott döntése miatt kétszer is elhalasztotta személyes találkozóját

Sztálinnal. Végül azonban – s ez iróniára is okot adhat – mégis elkötelezte magát a csúcstalálkozó mellett, amit viszont szűk két héttel korábban tartottak meg, hogysem döntő jelentőségre tehetett volna szert. Ezért, ha fi-gyelmünket magára a potsdami konferenciára összpontosítjuk – ahogy ezt számos szerző teszi –, nem juthatunk egyéb eredményhez, mint az amerikai politika tökéletes félreértéséhez. Az igazi kérdés valójában nem az, hogy mi történt, hanem hogy miért oly kevés történt a konferencián.

A kormányfői találkozó eredménytelensége még jobban aláhúzza az atombomba fontosságát az amerikai számításokban; ha az új fegyver nem játszott volna ilyen meghatározó szerepet az USA stratégiájában, Truman-nak minden oka meg lett volna arra, hogy Németország leverése után – ami-lyen gyorsan csak lehet – megpróbálja tárgyalásos rendezést elérni. Ha el-fogadjuk – amint július közepéig Churchill elfogadta –, hogy nem lett volna bölcs dolog a még ki nem próbált fegyver adta lehetőségekkel hazardírozni, úgy az angol miniszterelnököt kétségtelenül korrektnek tarthatjuk, amikor véleményének a következőképpen adott hangot: „... a stratégia határozott-sága, célravezetősége *mindenelőtt* ... (abban áll, hogy) ... a Nyugat és a Kelet között fennálló minden főbb kérdésben ... *még-azelőtt* kell rendezést elérni, *hogy a demokrácia seregei eltűnének a (színről)*”. „E feladat mel-lett ... úgy hiszem, minden más eltörpül.” – mondotta Edennek.²² Chur-kill úgy vélte, hogy atombomba nélkül csak egyetlen reménység marad: a „késedelem nélküli és gyors leszámolás”.²³

Ahogy 1944 végén a Balkánt illetően még azelőtt igyekezett – minél gyorsabban – megállapodásra jutni az oroszokkal, hogysem azok pozíciója ott nyomasztóvá vált volna, Churchill most azokat a megoldásokat kereste, melyekkel „egy általános rendezésen belül ... kielégíthetnénk (igényeiket)”.²⁴ *Modus vivendi* akart teremteni, még mielőtt az amerikai szövetséges haderő-ket kivonták volna a kontinensről. Churchill elsőbbséget kívánt biztosítani a német kérdésnek, a balkáni kormányok elismerésének, a határviták megoldá-sának, a békeszerződések megkötésének, és csak másodlagos jelentőségűnek tartotta azt a problémát, hogy milyen új szervezeti kereteket hoznak létre a Potsdamot követő tárgyalások számára.²⁵

Amíg a bomba kipróbálását hírül adó jelentés meg nem érkezett, az angol miniszterelnök valószínűleg azt gondolta, hogy az amerikaiaknak nem áll érdekükben a tárgyalásos rendezés. Bár minden vitás ponttal kapcsolat-ban ki óhajtották fejteni álláspontjukat, a kormányfői találkozó idején az amerikai delegációt az érdemi tárgyalásoknál sokkalta jobban lekötötte az, hogy egy olyan tanácskozó testületet hozzon létre, mely a még megoldat-

lan kérdésekkel foglalkozik majd.²⁶ Így érthető módon sikertelen maradt Londonnak az a – még Potsdamot megelőző – kísérlete, hogy Washingtont meggyőzze abban a látszólag evidens kérdésben, hogy az újabb külügyminiszeri találkozók megszervezésének ügyrendi problémáinál fontosabb a német kérdés megoldása.²⁷

Láttuk, hogy amint megérkezett Potsdamba az atombomba kipróbálásáról szóló részletes jelentés, Churchill tökéletesen megváltoztatta véleményét: „...leküzdhetetlen erő birtokába kerültünk”.²⁸ Churchill Potsdam előtti értékelése Sztálin pozíciójáról azonban valószínűleg helyes volt. A szovjet miniszterelnök ugyanis kétségtelenül úgy számított, hogy ha a nyugat nem hajlandó tárgyalni a rendezésről, akkor csak ki kell várnia, hogy az amerikai csapatokat kivonják a kontinensről, és mindent megnyerhet. Minthogy Truman nem említette Sztálinnak az atombombát, az adott időszakot tekintve még nem tételezhetjük fel, hogy az új fegyver lényeges szerepet játszott volna a szovjet-amerikai kapcsolatok alakulásában. Valóban, az erőviszonyokban semmiféle észrevehető eltolódás nem ment végbe, és a konferencián megtárgyalt legtöbb kérdésben Truman és Sztálin *egyformán* tartották a maguk frontját. A potsdami konferencia különleges történelmi pillanatban zajlott le, amikor mindkét fél szilárdan meg volt győződve arról, hogy az idő neki dolgozik. Így a helyzet logikájából nem következhetett más, mint ami történt – s ami a záróközleményből is kitűnt –, tudniillik az, hogy a konferencia elkerülhetetlenül zsákutcába jutott.

A szovjet titkosszolgálat nagy általánosságban feltétlenül tudott az atombomba-kísérletekről. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy Sztálin magáról az új-mexikói kísérletről nem szerzett tudomást, vagy ha mégis, arról biztosan nem kapott információt, hogy a kísérlet a vártnál összehasonlíthatatlanul eredményesebb volt. Hiroshimát követő visszakozása Mandzsúriában, Magyarországon és Bulgáriában jelzi Sztálin megváltozott értékelését: felismerte, hogy a hatalmi realitások jóval több engedményt kívánnak meg, mint amennyit eredetileg szükségesnek tarthatott. Valószínű, hogy Truman gondolt erre, amikor a következőket írta: „...más nemzetekkel való kapcsolatainkat már (szeptember elejétől) messzemenően befolyásolta az a tény, hogy az atomtitok birtokában voltunk.”²⁹

A nyugat Potsdamban elfoglalt pozíciójáról kétségtelenül De Gaulle tábornok adta a legtömörebb jellemzést: „Az amerikaiak és a britek abban reménykedtek, hogy amiről elviekben már lemondtak, azt a gyakorlatban mégis visszaszerezhetik.” De Gaulle úgy vélte, hogy „az a gyorsaság, amelyel (Kelet-Európát) szovjetizálták, csak elkerülhetetlen következménye

volt annak, amiben a krimi konferencián megegyeztek.”³⁰ Ezért – bár határozottan a jaltai döntések ellen volt – De Gaulle úgy érezte, hogy „az amerikaiak és az angolok mostani (potsdami) ”bűnbánata” meglehetősen indokolatlan volt”.³¹ Arra a következtetésre jutott, hogy „mindenképpen előre látható volt, hogy a potsdami konferencián hosszabb távon egy kérdésben sem juthatnak egyetértésre,” illetve hogy „a szovjet és angol-amerikai résztvevők között állandó súrlódások lesznek.”³²

Truman nem értett volna egyet ezzel az értékeléssel. Úgy gondolta, hogy az Egyesült Államoknak megvan hozzá a kellő ereje, hogy a Szovjetuniót rákényszerítse: fogadja el a világbéke biztosításának amerikai tervét. Az elnök politikája mindenekelőtt egy demokratikus kormányokon, illetve kiegyensúlyozott kontinentális gazdasági rendszeren nyugvó stabil Európát igényelt. Két alapvető okból kifolyólag hihette Truman, hogy az atombomba lehetővé teszi tervének megvalósítását: először is egy újabb jelképes erőpróba után úgy tűnt, lehet rá számítani, hogy az új fegyver végülis kikényszeríti az amerikaiak Kelet-Európa számára kidolgozott – gazdasági és politikai – terveinek elfogadását szovjet részről; másodsor pedig az atomerő biztosította, hogy ne legyen miért tartani Németország újjászületésétől – a (német) ipar leszerelésének tervével szemben így elsőbbséget kaphatott az az elgondolás, hogy Németország járuljon hozzá a kontinentális stabilitás megteremtéséhez.

Maga a trumani érv – tudniillik, hogy egy stabil Európa mind a világbéke, mind pedig Amerika biztonsága szempontjából létfontosságú – rávilágít ama közkeletű tévedésre, hogy az 1947-es Truman-doktrínáig, illetve a Marshall-tervig Amerikának csak igen csekély mértékben fűződött tényleges érdeke az európai események alakulásához. Az elnök legközelebbi munkatársai előtt 1945 közepén a következőképp foglalta össze az amerikai politika lényegét: „Elköteleztük magunkat Európa talpraállítása mellett, és most nem szabad cserben hagynunk Európát.”³³ Valójában ennél jóval többről kellett, hogy szó legyen, mivel az amerikai elkötelezettség nem korlátozódott a kontinens nyugati régióira. Miként George F. Kennan, a „feltartóztatás politikájának” atyja hangsúlyozta, az amerikai politika „semmiképpen sem szorítkozott az irányvonal pusztá fenntartására”.³⁴ Byrnes maga is többször leszögezte, hogy 1945–46-ban a vezető amerikai politikusokat elsősorban *nem* a Nyugat-Európát fenyegető szovjet – politikai vagy katonai – veszély foglalkoztatta³⁵; figyelmüket a szovjet megszállási övezetben kialakult helyzetre összpontosították. Byrnes meglehetősen nyíltan fogalmazott; politikájának homlokterében mindig az állt, hogy az oroszokat

kelet-európai meghátrálásra kényszerítse, és még 1947 közepén is úgy vélte, hogy az Egyesült Államoknak megvan a kellő hatalma hozzá, hogy az oroszokat „megfelelő eszközökkel kivonulásra” kényszerítse.³⁶

Nem kétséges: a bynesi politikát a legjobb szándékok és a legemelkedettebb eszmék vezérelték. Ugyanakkor nincs jogunk kételkedni Truman kijelentésében, midőn így szól: „amit gondoltam és tettem, nem gondoltam és nem tettem másért, csak hogy megelőzzek egy újabb világháborút.”³⁷ Mindazonáltal az a kísérlet, hogy a Szovjetuniót nyomban a hitleri invázió után arra kényszerítsék, hogy kivonuljon Kelet-Európából, olyan politika volt, amelyet a gyakorlatban hihetetlenül nehéz lett volna kivitelezni. A nehézségek szükségképpen megsokasodtak, amikor kétségessé vált, hogy a német hatalmi potenciált megalapozó ipart valóban nem fogják-e gyöngíteni, ahogy ebben korábban megállapodtak. Könnyen lehet, hogy Walter Lippmann akkori észrevétele helyes volt: „(...)...a legjobb, amit tehetünk az alkalmazkodás, egy *modus vivendi*, egy gyakorlatilag is kivitelezhető politikai rendezés megtalálása, az együttműködés valamely egyszerű formájának kidolgozása; (...) ha ennél többet kívánunk, még kevesebbet érünk el, s ezáltal csak kedvezünk a jó ellenségeink”.³⁸

Úgy tűnik, Stimson egyetértett Lippmann nézeteivel, és felismerte, hogy az atombomba csak tetézi a Truman idealisztikus politikája előtt tornyosuló nehézségeket. Szeptember elejére a hadügyminiszter teljes fordulatot tett és arra a következtetésre jutott, hogy „tévedett”. Az a kísérlet, hogy a fegyvert diplomáciai célok elérésére használják – mondta –, „a lehető legveszélyesebb politika”.³⁹ Röviddel azelőtt, hogy leköszönt hivataláról, Stimson még megpróbálta megváltoztatni az éppen általa kezdeményezett politikai irányvonalat. Mélységes ironia van abban, ahogyan a Moszkvához való azonnali és nyílt közeledést sürgette, hogy megpróbálkozhassanak az atomenergia nemzetközi ellenőrzésének megteremtésével. Ez, ha megvalósulna, elháríthatná „egy meglehetősen reménytelen fegyverkezési hajszát” bekövetkezését. Kísérlete kudarcot vallott. Láthatólag mélyen felkavarva Hiroshima bombázásától és most már nyíltan szembekerülve Bynes-szel, a következő javaslatot tette: „Ha most elmulasztjuk a közeledést hozzájuk és fegyverekkel kérkedve továbbra is megmaradunk a pusztá tárgyalások szintjén, gyanújuk, valamint a céljaink, és szándékaink iránti bizalmatlanságuk csak növekedni fog.”

Ugyanekkor Stimson tanácsára Bynes megpróbálta megmagyarázni Molotovnak, hogy az Egyesült Államok „érdekében nem áll más, csakis az, hogy a Szovjetunióval szomszédos országokban szovjet-barát kormányokat

lásson.” A szovjet külügyminiszter azonban nem kertelt és nyíltan hangot adott kételyeinek: „Meg kell mondanom Önnek, hogy ebben kételkedem, s nem lennék becsületes, ha ezt elhallgatnám.”⁴⁰ Ugyanebben az időszakban tette fel Litvinov, a korábbi szovjet külügyminiszter a fentiekhez nagyon hasonló kérdését egy amerikai barátjának: „Önök, amerikaiak, miért vártak egészen mostanáig, hogy szembeszegüljenek velünk a Balkánon és Kelet-Európában? Három évvel ezelőtt kellett volna ezt megtenniük. Most már túl késő, és kifogásaikkal csak a gyanakvást erősítik.”⁴¹ Eisenhower tábornok, aki a háború befejezése után a győzelem alkalmából látogatást tett Moszkvában, annak előtte soha nem tapasztalt, mélyen meggyökerezedett gyanakvásról számolt be: „Az atombomba bevetése előtt azt mondtam volna: igen, biztos vagyok benne, hogy meg tudjuk őrizni a békét az oroszokkal. Most nem tudom ... Az emberek mindenhol zavartak és rémültek. A veszélyezettség érzete ismét mindenkin elhatalmasodott.”⁴²

Ha felidézzük Stimson és Eisenhower 1945 őszi véleményét, úgy fel kell tennünk a következő fontos kérdést: milyen mértékben befolyásolta az atombomba a háború utáni amerikai-szovjet kapcsolatok egész struktúráját? Stimson szeptemberi állásfoglalását – mely szerint az „Oroszországgal való kielégítő kapcsolataink kérdése nem csak kapcsolódik az atombombához, de gyakorlatilag az atombomba kérdése azt, ami megszabja a kapcsolatok alakulását” – a jelen helyzetben lehetetlen igazolni.⁴³ Arra a kérdésre sem tudunk meggyőző választ adni, hogy végeredményben mi volt az oka az atombomba bevetésének.

Ez az esszé megpróbálta bemutatni, hogy miként befolyásolt az atombomba bizonyos diplomáciai kérdéseket. Nem hiszem, hogy a kérdés fordítottja – azaz hogy miként befolyásolta a diplomácia a bomba bevetéséről hozott döntést – a jelenleg hozzáférhető adatok alapján megválaszolható lenne. Meghatározhatjuk azonban a probléma lényegét, újabb anyagok felhasználásával és további kutatásokkal pedig a megoldásig is eljuthatunk majd.

Hasznos, ha először is szemügyre vesszük Eisenhower potsdami vizsgálatait; ekkor vetette fel Stimson a tábornoknak, hogy a fegyvert be lehetne vetni Japán ellen.

„Miközben a (bomba bevetését) indokló tényezőket sorolta, levertség vett rajtam erőt. Ebben a lelki állapotban közöltem vele súlyos aggodalmaimat. Aggodalmaimnak először is az adott állapot, hogy meggyőződésem szerint Japánt már legyőztük, a bomba ledobására így egyáltalában nincs szükség. Másodszor

pedig az, hogy úgy gondoltam, országunknak tartózkodnia kell attól, hogy atomtámadással sokkolja a világ-közvéleményt. Véleményem szerint ugyanis az amerikaiak életének megóvására többé nincs szükség a bomba bevetésére. Meg voltam győződve róla, hogy Japán éppen azokban a pillanatokban keresi a megadás valami olyan módját, mellyel a lehető legkevesebbet veszít presztizséből.”

„Szükségtelen volt, hogy azzal a borzalmas dologgal csapjunk le rájuk” – vonta le a következtetést Eisenhower.⁴⁴

Az atombomba bevetéséről hozott döntés legfigyelemreméltóbb sajátossága talán, hogy nem látszik, mintha akár az elnök, akár legfőbb politikai tanácsadói valaha is osztották volna Eisenhower „súlyos aggodalmait”. Mint már láttuk, egyszerűen abból indultak ki, hogy a bombát be fogják vetni, és komoly megfontolás tárgyát sohasem képezte az a lehetőség, hogy ne vessék be. Ezért „mi volt az oka a bomba bevetésének?” kérdést precízen úgy kell megfogalmazni, hogy *annak* mi volt az oka, hogy – Eisenhowerrel ellentétben – a vezető politikusok számára komolyan nem volt kérdéses a bomba bevetése.

Először is le kell szögeznünk, hogy e döntés eredete nem valamely fontosságában mindent felülmúló katonai megfontolásban keresendő. Truman későbbi kijelentésével ellentétben miszerint a bomba „milliók életét mentette meg”⁴⁵ Eisenhower véleménye, hogy ti. „teljességgel szükségtelen volt” az életek megmentéséhez, csaknem bizonyosan helytálló volt. És ez nem utólagos bölcsekedés; *a bomba ledobása előtt a vezérkari főnökök tanácsának minden egyes tagja úgy foglalt állást, hogy megítélésük szerint Japánt igen nagy valószínűséggel atomfegyver, illetve invázió nélkül is rá lehet kényszeríteni a „feltétel nélküli” megadásra.* A vezető katonai tanácsadók állásfoglalása valójában nagyon óvatos volt.

Az értékelések közül a legóvatosabb Marshall tábornoktól származott (június 18.): „Könnyen lehet, hogy az oroszok hadbalépése lesz az a döntő tényező, aminek hatására az immár reményvesztett japánok rá fognak kényszerülni a kapitulációra...”⁴⁶ Leahy admirális tökéletesen biztos volt benne, hogy bombázás nélkül is elkerülhető az invázió.⁴⁷ Álláspontja nem változott meg az események hatására: „Az a véleményem, hogy ennek a barbár fegyvernek az alkalmazása Hiroshima és Nagaszaki ellen a gyakorlatban nem segítette elő Japán elleni harcunk befejezését. A japánokat már megvertük, és készek voltak megadni magukat...”⁴⁸ 1945 folyamán King admirálisnak is csaknem végig az volt a véleménye, hogy nincs szükség a bombára.⁴⁹

Arnold és LeMay tábornok a következőképpen fogalmazta meg a légierő hivatalos állásfoglalását: „Annak eldöntése, hogy az atombombát be kell-e vetni vagy nem kell bevetni, nem a légierőre tartozott, de a bomba ledobása sem a háború megnyeréséhez, sem pedig az invázió elkerüléséhez nem volt szükséges.”⁵⁰

Nagy-Britanniában már jóval a bombázások előtt hasonló vélemények fogalmazódtak meg. A potsdami konferencia összehívásakor „már jó ideje határozott kép élt bennem arról, hogy a japánok az összeomlás szélén állnak” – emlékezik vissza Ismay tábornok.⁵¹ Ismay reakciója a bombázásról szóló javaslatra – csakúgy mint Eisenhower és Leahy – egyfajta „visszatetszés” volt.⁵² Churchill, aki igen korán, már 1944 szeptemberében úgy érezte, hogy az orosz hadbalépés valószínűleg kikényszeríti a japán kapitulációt,⁵³ visszaemlékezéseiben a következőképpen fogalmazott: „Hiba lenne feltételezni, hogy Japán sorsát az atombomba döntötte el. Vereség már azelőtt biztos volt, hogy az első bomba lehullott volna...”⁵⁴

A Hiroshima előtti katonai értékeléseket megerősíti az a sok tanulmány, amely Japán kapitulációja után készült... Ezek közül a legismertebb az U. S. Strategic Bombing Survey következtetése félreérthetetlen: „Japán megadta volna magát akkor is, ha az atombombákat nem dobják le, akkor is, ha Oroszország nem lép hadba, és még akkor is, ha az inváziót nem vetették volna tervbe, vagy akár ha szóba sem került volna.”⁵⁵

Azt a tényt, hogy a katonai megfontolások nem számítottak, csak megerősíti – és egyúttal meg is világítja – az, hogy az elnök még a legkedvezőtlenebbül érintett katonai tanácsadó véleményét sem kérte ki. MacArthur tábornokot, a csendes-óceáni szövetséges haderők főparancsnokát egyszerűen csak informálták a fegyverről, mégpedig nem sokkal azelőtt, hogy Hiroshimában bevetették.⁵⁶ Halála előtt számos alkalommal nyilatkozott arról, hogy – akárcsak Eisenhower – meg volt győződve: katonai szempontból az atombomba használata tökéletesen szükségtelen.⁵⁷

Míg a katonai szempontok nem voltak elsődlegesen fontosak, mint már láttuk, az Oroszországgal kapcsolatos politikai megfontolásoknak kétértelműen lényeges szerepük volt a döntés meghozatalában. Legkésőbb május közepétől kezdve az amerikai politikusok abban reménykedtek, hogy az ellenségeskedéseknek még azelőtt véget vethetnek, hogy a Vörös Hadsereg bevonulna Mandzsúriába. Ennélfogva nem óhajtották kipróbálni (amit pedig sokan valószínűnek tartottak), hogy az orosz hadbalépés tényleg kikényszerít-e – jóval a novemberre beütemezett invázió előtt – a japán kapitulációt. Valójában mindent megtettek, hogy Sztálin hadüzenetét elodázzák.

Helytelen lenne azonban, ha arra a következtetésre jutnánk, hogy az atombombát azért vetették be, hogy a Vörös Hadsereget eltávolítsák Mandzsúriától. Figyelembe véve a japánok kétségbeesett megadási kísérletét, valamint azt, hogy Truman hajlandó lett volna biztosítékokat adni a császárnak, nagyon is lehetséges, hogy a háborút tárgyalások útján is be lehetett volna fejezni, még azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg megkezdte volna támadását. De megint ugyanoda jutunk vissza, hogy – amint már többször kiderült – Alamogordo után sem az elnök, sem tanácsadói nem kívánták kiaknázni ezt a lehetőséget.

Ennek egyik oka félelmük lehetett, hogy ha az időigényes tárgyalásokat egyszer elkezdik, akkor ezalatt a Vörös Hadsereg támadást indíthat Mandzsúria elfoglalására. Ha azonban elfogadjuk e magyarázatot, úgy megint csak azt a következtetést kell levonnunk, hogy a bombát elsősorban azért vetették be, mert politikailag lényegesnek tartották, hogy elejét vegyék a szovjet uralom kialakulásának a térségben.

Ezt a következtetést azonban nehéz elfogadni, mert Amerika érdeklődése Mandzsúriában – bár a külügyminisztérium számára történelmi szempontból számított – nem volt különösebben jelentős. Ezért tovább kell kérdeznünk: Voltak-e egyéb politikai okai az atomfegyver bevetésének? Közélebről szemügyre véve a kérdést, nem felejtkezhetünk meg arról, hogy azok, akik ez idő tájt résztvettek az ügyek irányításában, s akik azóta véleményüket nyilvánosság elé tárták, túlnyomó részt két felfogást említenek, amelyek a vitákban domináltak. Az első azon óhaj volt, hogy a Japán elleni háborúnak mielőbb vessenek véget, ami viszont – mint láttuk – elsősorban nem katonai, hanem politikai megfontolásból eredt. A másodikra kivétel nélkül mindenki csak burkolt formában utalt.

Vegyünk egy példát. Júniusban A. H. Compton az Interim Commitee, (az Ideiglenes Bizottság) tudományos csoportjának vezető tagja a Franck-jelentésnek az új fegyver technikai jellegű demonstrálását célzó javaslatával ellentétes értelmű indítványt tett: nemcsak azzal a lehetőséggel kell számolni, hogy nem feltétlenül ér véget azonnal a háború, de azzal is, hogy a harcok közötti atomdemonstráció elmulasztása „az alkalom elmulasztását jelenti, hogy a tartós biztonság megkövetelte nemzeti áldozatokkal impresszionáljuk a világot.” Az általános megfogalmazást – mely szerint az atombombára azért volt szükség, hogy „nyomást gyakoroljanak a világra”, J. Robert Oppenheimer sokkal pontosabbá tette. Néhány évvel később, tanúvallomást téve a kérdésben, kijelentette, hogy a bombával kapcsolatos vitákon felmerült két „elsőrendű fontossággal bíró nézet” közül a második „cseleked-

teinknek a stabilitásra, erőnkre és a háború utáni világ stabilitására gyakorolt hatására” vonatkozott.⁵⁸ Márpedig a háború utáni stabilitás kérdése nyilvánvalóan Oroszország kérdése volt. Oppenheimer ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A vita túlnyomórészt Stimson kérdése körül folyt, hogy tudniillik egyáltalán van-e valami remény arra, hogy e fejlemény felhasználható az oroszokkal fennálló kapcsolataink barbarizmusának mérséklésére.”⁵⁹

Vannevar Bush, Stimson atombomba-ügyekben illetékes főtanácsadója meglehetősen nyíltan fogalmazott: „Azt a bombát éppen idejében fejlesztették ki...” Nemcsak azért, mert a japán háború így hamar végetért, hanem azért is, mert „bevetésére is megfelelő időpontban kerülhetett sor, úgy hogy ennek hála nem volt szükség arra, hogy a háború befejezésekor bármiféle engedményeket tegyünk az oroszoknak”.⁶⁰

Úgy tűnik, a második felfogás lényegében véve arra vonatkozott, hogy a harc közbeni atomdemonstrációra elsősorban azért van szükség, hogy az oroszokat rábírják a stabil béke megteremtésére vonatkozó amerikai terv elfogadására. Ennek lényege az volt, hogy az oroszokat rá kell szorítani a legfőbb vitáponthoz való megegyezésre: főként a Közép- és Kelet-Európára vonatkozó amerikai javaslatok elfogadására. Truman elnök 1945 októberében talán a kulcskérdést fogalmazta meg, amikor személyesen megjelent a kongresszus előtt s nyilvánosan sürgette az amerikai haderő és fegyverzet hagyományosabb formái fejlesztésének szükségességét. (Általános hadkötelezettség bevezetésére vonatkozó javaslatáról volt szó.) Az elnök többek között kijelentette: „Csak erő győzheti meg a lehetséges jövőbeni agresszorokat arról, hogy nem tűrjük el a béke veszélyeztetését.”⁶¹

Ha a Hiroshima és Nagaszaki bombázására vonatkozó „második nézet” valóban arra vonatkozott, hogy „az oroszokra nyomást kell gyakorolni”, úgy ezzel magyarázatot adhatunk Truman furcsán kétértelmű kijelentésére, mely szerint a bomba nemcsak véget vetett a háborúnak, de „lehetőséget adott a világnak, hogy szembenézzen a ténnyel.”⁶² E magyarázat összhangban lenne Stimson magánjellegű véleményével is: „Eljutottunk oda, hogy visszaszereztük a vezetést és talán oda is, hogy e szerepünket realiztikusan és meglehetősen kíméletlenül érvényesítsük... Olyan fegyvert fogunk bevetni, ami a maga nemében páratlan lesz. Most a teendő az, hogy ... tetteinket hagyjuk magunk helyett beszélni.” – adta McCloy tudtára.⁶³ Az is beleillene a képbe, amit Trumannak mondott Stimson, azaz hogy a „legnagyobb nehézség” abból fakadna, ha az elnök még azelőtt bocsátkozna tárgyalásba Sztálinnal, hogy a bombát „Japánra irányoznák”,⁶⁴ A „második

nézetéről” mondottakkal az is egybevágna, hogy május közepétől az összes fontos diplomáciai kérdésben a követendő stratégiát arra az axiómára építették, hogy a világ meg fogja ismerni az atombombát. Végül ezen a módon azt is megmagyarázhatnánk, hogy a legmagasabb rangú polgári politikusok között miért nem akadt senki sem, aki – mint Eisenhower – megkérdőjelezte volna az új tömegpusztító fegyver bevetését: a diplomáciai stratégia alapvető irányvonalát ugyanis az atombomba *miatt* fordították a visszájára, ebből pedig az következik, hogy igen nehéz feladattal kellett megbirkóznia annak, aki egy ilyen alapelvet akart megkérdőjelezni, mégpedig nyomban azt követően, hogy ez az alapelv a magas politika összes számításában túlsúlyra jutott.

A kérdést illetően jelenleg nem vonhatunk le végső következtetéseket. Az viszont lehetséges, hogy pontosabban fogalmazzuk meg a problémát: Miért utasította el az amerikai kormányzat azt a lehetőséget, hogy kihasználja a japán megadási kísérleteket? Vagy: Miért nem akarták kipróbálni, hogy az orosz hadüzenet tényleg kikényszeríti-e a kapitulációt? Vajon Hiroshima és Nagaszaki bombázásának valóban az volt a legfőbb oka, hogy nagy hatást gyakoroljanak a világra: el kell fogadnia a szilárd és tartós békére vonatkozó amerikai tervet – azaz elsősorban Amerika tervét Európa számára? A tények kíméletlen logikája azt sugallja, hogy nagyon is szabatosan jellemezte az amerikai politikát az a kijelentés, amit 1945 májusában az elnök személyes megbízottja tett az egyik atomtudós (Szilárd Leó) előtt: „Mr. Byrnes-nek nem az volt a véleménye, hogy a bombát azért kell bevetni Japán nagyvárosai ellen, hogy megnyerjük a háborút... Mr. Byrnes-nek az volt a véleménye, hogy az a tény, hogy birtokunkban van a bomba és hogy a világ meg fogja ismerni, kezelhetőbbé teszi Oroszországot Európában...”⁶⁵

Jegyzetek

1. Leahy, W. D. I Was There, New York, 1950. 416. p. (A továbbiakban: Leahy, I Was There, 245, 259. p.)
2. U. o., 429. p.
3. Foreign Relation of the United States. The Conference of Berlin (Potsdam). 1945, 2. kötet. U. S. Government Printing Office, 1960. (A továbbiakban: Conference of Berlin) 1361 lábjegyzet.
4. Foreign Relations of United States: The Conferences at Malta and Yalta. 1945. U. S. Government Printing Office, 1955. 319. p. (A továbbiakban: Conferences at Malta and Yalta).

5. Truman, H. S. *Memoirs, I. Vol. I. Year of Decisions*, New York, 1955. 71. p.
(A továbbiakban: Truman, Year of Decisions.)
6. Churchill, W. S.: *The Second World War, Vol. VI. Triumph and Tragedy*, Boston, 1953. 72. pp. 76–78. (A továbbiakban Churchill: Triumph and Tragedy.)
7. u. o. 76. p.
8. u. o. 238. p.
9. *Conferences at Malta and Yalta*, 234. p.
10. U. o. 95. p.
11. Dennett, H and Johnson, J. E. eds: *Negotiating with the Russians*, Boston, 1951. 178. p.
12. Black, C. E.: *Soviet Policy in Eastern Europe*, *Annals of the American Academy*, 1949 május, 155. p. Kiemelés az eredetiben.
13. 1945. április 23-án Truman fogadta Molotovot, s a tárgyalások során, amelyeken a lengyel népi kormány diplomáciai elismerésével összefüggő kérdésekről volt szó, szokatlanul durva és kioktató hangot ütött meg. „Soha életemben nem beszéltek még így velem” – mondotta a szovjet külügyminiszter az amerikai elnöknek. – A szerk. Lásd: Truman, Year of Deceision, pp. 79–82.
14. Bryant, A.: *Triumph in the West, 1943–1946* (Based on diaries and autobiographical notes of Field Marschall Viscount Alanbrooke) London, 1959. pp. 477–478.
15. Truman, Year of Decisions, 87. p.
16. Conference of Berlin, I. k. k. 10. p.
17. Truman, Year of Decisions, 87. p.
18. *New York Times*, 1950. febr. 15.
19. Woodward, L.: *British Foreign Policy in the Second World War: History of the Second World War*, London, 1962. 519. p.
20. Truman, Years of Deceisions 71. p.
21. Byrnes, J., F.: *Speaking Frankly*, New York., 1947. 104. p. (A továbbiakban Byrnes, Speaking Frankly)
22. Churchill, *Triumph and Tragedy*, 457, 574. p. (Kiemelés az eredetiben – A ford.)
23. Conference of Berlin, I. 7. p.
24. Churchill, *Triumph and Tragedy*, 503. p.
25. u. o.: 637, 649, 650, 655, 672. p.; Conference of Berlin, I., 295, 359, 380, 417. p.
26. Feis, H.: *Between War and Peace*, Princeton, 1960. pp. 155–156.
27. Conference of Berlin, I., 295. p.
28. Hansard, 413, H. C. Deb. 5s (1945) 78. p.
29. Truman, Year of Decisions, 524. p.
30. De Gaulle C.: *War Memoirs, Vol. III. Salvation*, New York and London, pp. 229–230.
31. U. o.: 230. p.
32. U. o.
33. Truman, Year of Decision, 262. p.
34. Kennan, G. F.: *American Diplomacy, 1900–1950*. Chicago, 1951, 123. p.
35. Byrnes, *Speaking Frankly*, pp. 294–295.
36. U. o. 295. p.
37. Truman, Year of Decision, 10. p.
38. *New York Herald Tribune*, 1945. nov. 27.

39. Stimson, H. L.: *Diary*, Yale University Library, New Haven, 1945. szeptember 17.
40. Byrnes, *Speaking Frankly*, 48. p.
41. Snow, E.: *Journey to the Beginning*, New York, 1959. 357. p.
42. U. o.: 361. p.
43. Stimson, H. L., and Bundy, McG.: *On Active Service in Peace and War*, New York, 1948. 643. p.
44. Eisenhower, D. D.: *The White House Years: Mondate for Change, 1953–1956*, New York, 1963. pp. 312–313. Ike on Ike, *Newsweek*, 1963. nov. 11. 107. p.
45. Truman, H. C.: *Truman Speaks*, New York, 1960, 67. p.
46. *Conference of Berlin*, I. 905. p.
47. Leahy, *I Was There*, 245, 259, 269, 384–385. p.
48. U. o. 441. p.
49. King, E. J. and Whitehill, W. M. *Fleet Admiral King*, New York, 1952, London, 1953. 621. p.
50. Knebel, F. J. and Bailey C. W. II., *No High Ground*, New York, 1960. III. p.
(A továbbiakban: Knebel and Bailey, *No High Ground*); Craven, W. L. and Cate, J. L. eds: *The Army Air Force in World War II., Vol. V. The Pacific: Matterhorn to Nagasaki*, June 1944 to August 1945, Chicago, 1953. 711, 741. p.
51. Ismay, H.: *The Memoirs of Lord Ismay*, London, 1960. 401. p.
52. U. o.
53. Churchill, *Triumph and Tragedy*, 215. p.
54. U. o.: 646. p.
55. *United States Strategic Bombing Survey: Japan's Struggle to End the War.* 1946 július 1., 13. p.
56. Knebel und Bailey, *No High Ground*, 73, 89, 141–142, 222. p.
57. Lásd pl.: *New York Times*, 1963. augusztus 22.
58. U. S. Atomic Energy Commission, *In the Matter of J. Robert Oppenheimer.*
Transcript of Hearing before Personnel Security Board. 1954. április 12. május 6. 34. p.
59. U. o.
60. U. o.: 561. p.
61. *State Department Bulletin*, 1945. október, 659. p.
62. Craven and Cate, *Air Forces in World War II*, Vol. V. pp. 712–13.
63. *Stimson Diary*, 1945. május 14.
64. U. o.: 1945. június 6.
65. Szilárd L.: „A Personal History of the Atomic Bomb”, *University of Chicago. Roundtable*, No 601. 1949. szept. 25, pp. 14–15.; Byrnes, J. F.: *All in One Lifetime*, New York, 1958, 284–285. old.; Hewlett, R. G. and Anderson, O. E. Jr. *The New World, 1936–1946. Vol. I. A History of the United States Atomic Energy Commission* University Park, 1962, 355. p. *U. S. News and World Report*, 1960. aug. 15, „Was A-Bomb on Japan a Mistake?” c. cikk.